

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНИЙ АНАЛІЗ ДАВНЬОГРЕЦЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ІЗ КОМПОНЕНТОМ-ОРНІТОНІМОМ

Лазер-Паньків Олеся Василівна,

канд. філол. наук

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Статтю присвячено аналізу структурних та семантичних особливостей давньогрецьких фразеологізмів, до складу яких входить орнітонім. Групи приказок, утворених на основі метафоричного перенесення, класифікуються за типом транспозиції значення.

Ключові слова: національно-культурна специфіка, давньогрецькі фразеологізми, орнітоніми, структурно-семантичний аналіз, семантична група, тип метафоричного переносу.

У сучасній лінгвістиці неабиякого значення набувають дослідження, присвячені аналізу національно-культурної семантики фразеологічних одиниць, адже у них найбільш повно відображається своєрідність пізнавального та емоційного досвіду етносу, фіксуються його ціннісні орієнтації, система його естетичних, моральних та етичних уподобань. Особливий інтерес науковців викликають фразеологізми із компонентом-зоонімом (та, зокрема, орнітонімом). Особливості номінації тварин та птахів та функціонування їх назв у фразеологічних одиницях були предметом дослідження, зокрема, І. О. Голубовської, М. В. Кутьєвої, К. Р. Малафеевої, Т. В. Маркелової, П. Г. Мусаєвої, М. В. Пасюківської, І. Л. Покровської, О. О. Селіванової, О. Б. Сімакової, Д. А. Тишкіної, Д. В. Ужченко, Т. А. Шепилової, Д. В. Юрченко та багатьох інших. Для давніх мов семантичний аналіз фразеологічних одиниць є особливо важливим, оскільки дозволяє доповнити відомості щодо особливостей ментальності, світобачення та світосприйняття їх носіїв, від яких сучасних дослідників відділяють тисячоліття. Відтак, **актуальність** дослідження давньогрецьких фразеологізмів із компонентом-орнітонімом визначається необхідністю комплексного вивчення особливостей їх національно-культурного змісту та структурно-семантичних особливостей.

Об'єкт дослідження становить корпус фразеологічних одиниць, у складі яких виявлено орнітоніми, тобто назви видів птахів, гіперонім "птах" або назви частин тіла птахів (крило, пір'я тощо). **Матеріал** дослідження становлять давньогрецькі фразеологізми із компонентом-орнітонімом (124 одиниці), вилучені методом суцільної вибірки зі збірника давньогрецьких паремій *Corpus paroemiographorum graecorum*, частково з латиномовного збірника Еразма Роттердамського *Adagia*, де подаються латинський переклад та тлумачення давньогрецьких фразеологізмів, та словника М. І. Міхельсона.

Як показують дослідження на матеріалі різних мов, в етнокультурі різних народів фразеологізми із компонентом-орнітонімом – це, в першу чергу, висловлювання на позначення людини, її духовних, моральних, етичних та соціальних характеристик. Серед досліджених ФО із компонентом-орнітонімом можна виокремити наступні семантичні групи:

І. Характеристика особи (101 од.).

1. Морально-етичні якості (39 од.): балакучість (*λαλίστερος τρυγόνος / χελιδόνος* "балакучіший за горлицю / ластівку"; *ἠρόνες λέσχαί ἐγκαθήμεναι*

"солов'ї, що вступили в розмову"); боягузтво (πτήσσει ὡς τις ἀλέκτωρ "лякається, як якийсь півень"); любов, прихильність (πρᾶότερος περιστερᾶς "ласкавіший за голуба", ἔποπος Ἴνδου στοργή "любов індійського одуда"); вищість, зверхність (ἀετὸς θρίπας ὄρῶν "орел, що дивиться на шашеля"; ἀετῶδες βλέπειν "дивитися по-орлиному", тобто, зверхньо, з погордою); брехливість, марні обіцянки (νέα χελιδῶν "нова ластівка"); войовничість (τὰ μέροπος δρᾶς "поводишся як яструб"; ἀλεκτροῶν ἐπιπηδᾶ "півень вистрибує"); корисливість (λάρος κεχηνῶς "чайка із роззявленим ротом"; ἄπερ οἱ γῦπες ποιεῖν "робити як шуліки"); підлабузництво (ψιττακὸς Ἰνδέστιος "папуга індійський"); вдячність (πελαργικὸν νόμοι "закони лелек"); свободолюбство (κερκιώνων ἐλευθερία "свобода керкіонів"); ницість (σπερμολόγος ὢν οὐ λαυθάνεις "будучи грачем, не сховаєшся"); нахабність (αἰγιθάλου τολμηρότερος "нахабніший за синицю"); лицемірство (κολοιὸς ἀλλοτρίοις πτεροῖς ἀγάλλεται "галка одягається в чуже пір'я"); хвалькуватість, хизування (πρὶν νενικηκέναι ἄδειν "співати до отримання перемоги" – спершу так говорили про бійцівських півнів); злодійство (ὅς κλέπτει τὸ ὄν, κλέψει δὴ καὶ τὴν ὄρνιν "хто краде яйце, вкраде й птаха"); слава (Ψάφωνος ὄρνιθες "птахи Псафона" – вислів походить з переказу про одного лівійського чоловіка, який дуже хотів прославитися і щоб його вважали богом; для цього він, взявши численних птахів, навчив їх співати "Великий бог Псафон" та відпустив у гори; лівійці ж думали, що це божественний голос, і здійснювали жертвоприношення Псафону, який був для них богом, обраним птахами).

2. Соціальна сфера (36 од.): подібність, близькість душ (Ζεὺς ἀετὸν εἴλετο "Зевс обрав орла" (тобто, рівного собі за статусом); ἰσηκες ἰσηξι φίλοι "соколи соколам друзі"; γῦψ κόρακα ἐγγυᾶται "шуліка поручається за крука"); безпечне життя, щастя / нещастя (часто згадуються прикмети) (δεξιὸν ἐρωδιὸν εἶναί τι "у когось чапля з правого боку"; ἀλκυονίτιδας ἡμέρας ἄγεις "ти проживаєш морозюкові дні" (йдеться про 14 спокійних зимових днів, коли, за легендою, морозюки мостять гнізда та відкладають яйця); βύας ὦφθη "сича побачив", що вважалося поганим знаком); нерівність соціального статусу (ἀετὸν κορώνη ἐρεσχελεῖ "ворона насміхається над орлом"; ἀετὸν γλαυκὴ συγκρίνεις "порівнюєш орла з совою"); бідність / достаток (в тому числі випадки, коли маєш щось недосяжне, неможливе, нереальне) (φέρει καὶ ὄρνις γάλα "і птах дає молоко" (тобто, він настільки багатий, що у нього і таке трапляється); πτωχότερος / πενέστερος κύκλου "бідніший за водяного дрозда"; Καλλίας πτερορρουεῖ "Калій втратив пір'я", тобто, збанкрутував); небезпека, неприємна ситуація (κόραξ τὸν ὄφιν "ворона змію"; λύκος ἀετὸν φεύγει "вовк тікає від орла"); спільна робота (ἔνθα πολλοὶ ἀλέκτορες, ἐκεῖ ἡμέρα οὐ γίγνεται "де багато півнів, там день не настає"; μία χελιδῶν ἕαρ οὐ ποιεῖ, οὐδὲ μέλισσα μέλι "одна ластівка не робить весни, а одна бджола – меду");

справедливе покарання (αἱ Ἰβύκου γέρανοι "Івікові журавлі"; в основі приказки відомий міф про поета Івіка).

3. Фізичні характеристики (15 од.): старість / молодість (κορώνην δευτέραν ἀναπλήσας "який досягнув віку двох воронів", а ворони, як вважалося, живуть по 300 років; Φοίνικος ἔτη βιοῦν "жити феніксові роки", який, за міфом, жив 500 років); ненажерливість (ἀλεκτρούονος κοιλίαν ἔχειν "мати півнячий шлунок"); смерть (κύκνειον ἄσμα / μέλος "лебедина пісня", оскільки вважалося, що лебеді співають єдиний раз у житті – перед смертю); фізичні вади (περδίκειος ποῦς "нога куріпки"); здоров'я (τῷ Ἀσκληπιῶ ὀφείλειν ἀλεκτρούονα "заборгувати півня Асклепію", адже існувала традиція після одужання приносити півня в жертву Асклепію); сон (οὐδ' ὅσον ἀηδόνες ὑπνοῦσιν "так не сплять і солов'ї", тобто, дуже чуйно); неспроможність (κεῖρειν πτερά "підрізати крила"); краса (ἐξ ὠοῦ ἐγεννήθη "вийшов з яйця", як Єлена, яка народилася з яйця від Зевса, який перетворився на лебедя).

4. Риси характеру (11 од.): дурість, неосвіченість (ἀνόητος νεοττός ἐκὼν δείκνυσι τὴν ἑαυτοῦ νοσσιάν "нерозумне пташеня охоче показує своє гніздо"; колоιοὺς ἐν ταῖς Μούσαις "галка серед муз"); хитрість, винахідливість (μηχανικώτερος κόκκυκος "винахідливіший за зозулю"); розважливність, практичність (γέρανοι λίθους φέρουσιν "журавлі несуть каміння", яке вони використовували під час польоту для визначення типу земної поверхні під час нічних перельотів).

II. Характеристика явищ, речей (18 од.): характеристики явищ природи (ὄρνιθία ἄνεμοι "пташині вітри"); нове та невідоме (у більшості випадків воно ж неможливе) (Λευκὸς ὄρνις "білий птах"); незначущість (γυπὸς σκιά "тінь шуліки"); недосяжне (ἀετὸς ἐν νεφέλαις "орел у хмарах"); неможливе (ἄνευ πτερῶν ζητεῖς ἵπτασθαι "намагаєшся літати без крил"); одяг (Θετταλικάι πτέρυγες "фесалійські крила" – так називали особливий вид фесалійського одягу з дуже широкими рукавами, схожими на крила).

III. Із вираженням неможливого пов'язане також позначення віддаленого часу та поняття "ніколи" (3 од.): ὅταν Νίβας κοκκύση, τόθ' ἔξεις πλοῦτον "коли Нібас закукурікає, тоді матимеш багатство" (у Фесалії, за переказом, є поселення Нібас, де півні ніколи не кукурікають).

IV. Зустрічається також один випадок вживання орнітоніма у формулі прокляття: (Φεῦγ' / Βάλλ' / Ἄπαγ') Ἐς κόρακας! "(Тікай / Йди) До воронів!".

Важливо відзначити, що в усіх окреслених групах переважно більшість становлять ФО з негативною конотацією, і лише 17 паремій (а це лише 13% від загальної кількості ФО) містять позитивну оцінку мовцем того чи іншого явища. Зокрема, серед сімнадцяти морально-етичних якостей людини, які позначаються ФО із компонентом-орнітонімом, лише чотири (а саме любов, вдячність, щедрість та сводолюбство) мають позитивну конотацію.

Національно-культурна специфіка сприйняття світу, зумовлена своєрідністю культури, звичаїв, традицій та релігії, виявляється у своєрідності орнітонімічної метафори, яка є основним видом переосмислення у всіх групах ФО із компонентом-орнітонімом. Фразеологічні одиниці, які містять компоненти-орнітоніми, відображають багатовіковий досвід спостереження людини за зовнішнім виглядом та поведінкою птахів. Тому не дивним виявляється той факт, що саме фізичні характеристики, особливості зовнішнього вигляду та поведінки становлять основне джерело метафоричних переносів, покладених в основу давньогрецьких паремій. Результати кількісного аналізу давньогрецьких ФО із компонентом-орнітонімом з огляду на тип переносу, покладеного в їх основу, можна представити у вигляді таблиці:

Тип переносу	Приклад вживання	Кільк. / %
Поведінка	πέρδιξ ζῶρον πανοῦργον "куріпка – тварина хитра" ἀετὸς ἐν νεφέλαις "орел у хмарах" κόραξ ὑδρεύει "ворон мокне" καὶ ὁ ἀλέκτωρ ἐν τῇ οἰκείᾳ κοπιᾷ ἰσχυρὸς ἐστὶ "І півень на домашньому гною сильний"	48 од. / 38,7 %
Фізичні характеристики птахів	ἄλλο γλαῦξ, ἄλλο κορώνη φθέγγεται "сова по-одному, а ворона – по-іншому звучить" Λιβυκὸν ὄρνεον "лівійський птах"	31 од. / 25 %
"Характер" птахів	αἰέτιον χάριν ἐκτίσω "відплачу орлиною дякою" ἀετοῦ γῆρας κορούδου νεότης "Старість орла – молодість жайворонка"	21 од. / 16,9 %
Міфи, легенди та байки	ὄρνυξ ἔσωσεν Ἡρακλῆ τὸν καρτερόν "сильного Геракла врятував перепел" ἐξ ὠοῦ ἐγεννήθη "вийшов з яйця"	16 од. / 12,9 %
Прикмети, традиції	γλαῦξ ἵπταται "сова літає" Λάμπων ὄμνυσι τὴν χῆνα "Лампон присягається гускою"	8 од. / 6,5 %

Звичайно, вживання того чи іншого орнітоніма у ФО залежить від багатьох екстралінгвістичних чинників, як-от поширеності певного конкретного птаха на території проживання носіїв мови (птахи, що перебувають у найближчому оточенні людини, наділяються найбільшою кількістю різнопланових ознак), ступеня взаємодії людини з цим птахом, користі чи шкоди, яку може завдати птах людині особисто або її діяльності загалом. Відтак, і кількісна характеристика вживання назв тих чи інших птахів та їх конотативне значення у давньогрецьких пареміях досить різноманітні.

Загалом, у давньогрецьких ФО зустрічаються назви 35 птахів. Найбільшу групу становлять ФО, у яких вживається гіперонім "птах", частина тіла птаха або дія, характерна лише для птахів (19 од.): κείρειν πτερά "підрізати крила", ἐξ ὠοῦ ἐγεννήθη "вийшов з яйця" тощо.

Найбільш уживаним у давньогрецьких ФО є орнітонім "орел" (17 од.). Для давніх греків він був символом царственості, величі та зверхності, до того ж орел – птах Зевса. Більшість ФО про орла базуються на спостереженнях за зовнішніми характеристиками та поведінкою птаха (ἀετὸν ἵπτασθαι διδάσκεις "навчаєш орла літати", ἀετὸς ἐν κοπρίᾳ οὐ ἵπταται "орел не літає на гнійній купі", ἀετὸς μυίας οὐ θηρεύει "орел не ловить мух").

Менш поширеним є використання у давньогрецьких ФО орнітоніма "ворона" (13 од.). Ворона мала не дуже гарну репутацію у Давній Греції, про що, зокрема, свідчить вживання цього орнітоніма у формулі прокльону (Φεῦγ' / Βάλλ' / Ἄπαγ') Ἐς κόρακας! "(Тікай / Йди) До воронів!" (пов'язане із тим, що людина, тіло якої залишали непохованим на поталу воронам, вважалася проклятою), а також у висловах κόραξι καὶ λύκοις χαρίζεσθαι "догоджати воронам та вовкам" (тобто, жадібним та невдячним людям), ἐκ κακοῦ κόρακος κακὸν ῥόν "від поганого ворона і яйце погане".

Серед орнітонімів, які вживаються у давньогрецьких ФО, поширеною є назва лише одного свійського птаха – півня (12 од.). Очевидно, серед усіх свійських птахів він дуже вирізнявся своїми зовнішніми характеристиками та особливостями поведінки. Найголовніша характеристика півня, яка виділяється греками у ФО, це його войовничість, яка змальовується, як правило, з певною долею іронії (наприклад: ἀλεκτροῶν ἐπιτηδᾶ "півень вистрибує" – про тих, хто один раз зазнавши поразки, повертається до суперечки; φιλονεικότερος τῶν ἀλεκτρούων "більш схильний до суперечок, аніж півні"; πρὶν νενικηκέναι ἄδειν "співати до отримання перемоги"). Інша його характеристика – здатність швидко перетравлювати їжу – стала основою для приказок про ненажерливість: ἀλεκτρούονος κοιλίαν ἔχειν "мати півнячий шлунок".

Досить поширеним є використання у висловах орнітоніма "сова" (10 од.). І хоча у давніх греків сова шанувалася як символ мудрості та як птах Афіни, у жодній з ФО вона не виступає у такій ролі. Сова, як правило, згадується як хороша прикмета (γλαῦξ ἵπταται "сова літає" – про сприятливий знак), як дуже поширений у Афінах птах (γλαῦκα εἰς Ἀθήνας (φέρειν) "сову в Афіни (нести)" – про марну, непотрібну справу), як птах, що фігурує на афінських монетах (γλαῦκες λαυρεωτικάί "лаврійські сови" – де "сова" – афінська чотиридрахмова монета із зображенням сови).

Серед менш поширених у давньогрецьких ФО орнітонімів слід згадати куріпку (5 од.; хитра, злодійкувата та безголоса пташка з негарними ніжками πέρδιξ ζῶον πανοῦργον "куріпка – пташка хитра", ἀφωνότερος πέρδικος "німіший за куріпку"), голуба (5 од.; нижній та балакучий: λαλίστερος τρυγόνος "балакучіший за горлицю", πρῶτερος περιστερᾶς "ласкавіший за голуба"), ластівку (4 од.; символ теплої погоди та балакуча пташка: δεῖσθαι οὐκ ὀλίγων χελιδόνων "потребувати немалої кількості ластівок", тобто, теплої погоди; λαλίστερος χελιδόνος "балакучіший за ластівку"), галку (4 од.; лицемірна та неосвічена пташка: κολοῖος ἀλλοτρίοις πτεροῖς ἀγάλλεται "галка одягається в чуже пір'я", κολοῖος ἐν ταῖς Μούσαις "галка серед муз"). Зустрічається також по три випадки вживання назви

шуліки (корисливий та хижий), солов'я (балакучий та чуйний), лебедя (згадується лише у зв'язку з передсмертним співом), жайворонка (неосвічений), дрозда (нерозумний та бідний).

В аспекті дослідження національно-культурної картини світу важливим також є аналіз переносного значення орнітонімів. Так, давні греки базікала та скнару називали грачем (ὁ σπερμολόγος), дурня та ненажеру – чайкою (ὁ λάρος), бевзя – буровісником (ὁ κέπφος), базікала – галкою (ὁ κολοῖος), балакучих та нерозумних – "гусолисом" (χηναλώπηξ від ὁ / ἡ χήν "гуска" та ἡ ἀλώπηξ "лисиця"); однокореневим з назвою зозулі (ὁ κόκκυξ) є іменник ὁ κόκκυστής "крикун", а з назвою гусака (ὁ / ἡ χήν) – прикметник χηνώδης "схожий на гусака, базікало"; про людину, яка щось починала, але не могла закінчити, казали, що вона "плескає крилами" (πτερυγίζει). Деякі орнітоніми давньогрецької мови мають кілька дериватів, у яких зберігається метафоричність самих орнітонімів, як-от: κυχλίζω "сміятися, хихотити" та ὁ κυχλισμός "сміх, хихотіння" (від ὁ κύκλος "дрізд"), χελιδονίζω "торохкотити" (від ἡ χελιδών "ластівка"); ἐκπερδικίζω "втікати" (від ὁ / ἡ πέρδιξ "куріпка"), σκορακίζω "брутально проганяти" (від ἐς κόρακας "до воронів!"), ἀντιπελαργεῖν "відповідати люб'язністю навзаєм" та ἀντιπελάργωσις "взаємна люб'язність" (від ὁ πελαργός "лелека").

Таким чином, давньогрецькі ФО із компонентом-орнітонімом відображають специфіку культури, ціннісні орієнтації давніх греків, їх світосприйняття та світобачення, досить повно та концептуально представляючи різні сфери життя, а тому є важливими носіями культурної інформації й надзвичайно цінним джерелом лінгвокраїнознавчих досліджень.

Статья посвящена анализу структурных и семантических особенностей древнегреческих фразеологизмов, в состав которых входят орнитонимы. Группы поговорок, образованных на основе метафорического переноса, классифицируются по типу транспозиции значения.

Ключевые слова: национально-культурная специфика, древнегреческие фразеологизмы, орнитонимы, структурно-семантический анализ, семантическая группа, тип метафорического переноса.

The article is devoted to the analysis of structural and semantic features of the ancient Greek proverbs with the component ornithonym. Groups of proverbs formed on the basis of metaphor are categorized by type of meaning transposition.

Key words: national-cultural specificity, ancient Greek proverbs, ornithonyms, structural and semantic analysis, type of metaphoric transfer.

Література:

1. Дворецкий И. Х. Древнегреческо-русский словарь : в 2 т. / И. Х. Дворецкий. – М. : Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1958. – 1904 с.
2. Михельсон М. И. Русская мысль и речь. Свое и чужое. Опыт русской фразеологии. Сборник образных слов и иносказаний / М. И. Михельсон. – СПб. : Тип. АН, 1896–1912. – Т. 1–2. – 2208 с.
3. Corpus paroemiographorum graecorum / ed. E. L. a Leutsch, F. G. Schneidewin. – Göttingae, 1839–1851. – Т. I. – 541 p. ; Т. II. – 866 p.
4. Index adagiorum Graecorum [Electronic source]. – Access mode: <http://jvpoll.home.xs4all.nl/back/Web/adaggr.htm>.